

VASUL DECORAT CU ȘERPI DESCOPERIT LA POROLISSUM (TERASA SANCTUARELOR)

Cercetările arheologice începute în anul 1977¹ în municipiul roman Porolissum au reușit să aducă la lumină, în urma celor cinci ani de săpături, o importantă cantitate de material arheologic.

Săpăturile arheologice efectuate pe terasa sanctuarelor situată în partea de Nord-Vest a *municipium*-ului au reușit să cerceteze în întregime câteva complexe de cult și de locuit² care sînt situate pe latura din dreapta a drumului roman lucrat din dale de piatră³ ce își are traseul dinspre castrul mare de pe Pomet spre limita de Vest a orașului, el continuînd probabil și în afara *municipium*-ului, avînd traseul prin „Porțile Meseșului“, punctul „La Strimturi“, spre Vest, făcînd legătura prin teritoriile locuite de dacii liberi⁴ cu Aquincum.

În anul 1980 săpăturile arheologice de pe terasa sanctuarelor au decopertat o clădire numerotată convențional clădirea N₃⁵ situată la Est în imediata apropiere a clădirii identificată ca aparținînd templului zeului Bel⁶.

Săpăturile arheologice executate la clădirea N₃ au stabilit existența mai multor faze de construcție a acestei clădiri și de amenajare a zonei pe care a fost apoi ridicată clădirea N₃⁷. Sub încăperea prevăzută cu *hypocaustum* situată în colțul de Nord al clădirii N₃, a fost surprinsă o groapă de dimensiuni mari cu diametrul de cca. 2 m. Această groapă nu aparținea nici unei faze stabilite pentru construcția clădirii N₃, ci aparținea unei faze inițiale de amenajare a zonei. Trebuie menționat aici că zona în care a fost construită clădirea N₃ se află chiar pe marginea (buza) terasei sanctuarelor, pe unde își are traseul valul și șanțul interior de apărare al orașului Porolissum. Groapa descoperită sub construcția N₃ aparține unei faze inițiale cînd încă nu fusese amenajat acest val. Groapa, care avea cca. 2 m. adîncime, dacă luăm ca bază nivelul roman

¹ E. Chirilă, N. Gudea, Al. V. Matei, V. Lucăcel, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice de la Moigrad (Porolissum) din anii 1977—1979*, în *ActaMP*, 4, 1980, p. 81—100.

² *Idem*, p. 90 sq.

³ *Idem*, p. 97—98.

⁴ Al. V. Matei, în *ActaMP*, 3, 1979, s.v. Porolissum; *idem*, în *ActaMP*, 4, 1980, p. 241.

⁵ Al. V. Matei, *Rezultatele cercetărilor arheologice de pe terasa sanctuarelor, campania 1980*, comunicare susținută la a XV-a sesiune de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1980 — Brașov, 1981.

⁶ Vezi nota nr. 2.

⁷ Vezi nota 5; prezentarea detaliată a întregii clădiri și stabilirea fazelor de construcție va fi făcută în revista *ActaMP*.

de călcare, conținea numeroase fragmente ceramice romane, vase întregi și vase întregibile⁸ precum și fragmente de oase de animale.

Dintre numeroasele fragmente ceramice aparținând unor vase întregibile, din groapă s-au distins fragmentele unui vas mare⁹ care avea aplicate în relief pe corpul vasului și pe torți, benzi de lut ars care reprezentau șerpi.

Vasul întregit are înălțimea de 42 cm., diametrul maxim de 37 cm., diametrul gurii de 32 cm., circumferința de 110 cm. și diametrul fundului de 14 cm., având trei torți puternice ce pornesc din buza vasului și fac legătura cu umărul vasului pe zona situată deasupra liniei de maximă extindere a diametrului.

Vasul cu gura largă, gîtul relativ înalt, corpul ovoidal cu cele trei torți, face parte din tipul de vase romane care imită ca formă vechile vase grecești de tip crater. Caracteristic pentru acest vas este prezența șerpilor care ornamează treimea superioară a vasului, ei urcînd pe cele trei torți pînă la buza vasului precum și prezența pe gîtul vasului imediat sub buza lui, în intervalele dintre cele trei torți, a unor figurine umane lucrate din lut și aplicate în relief.

Diametrul gurii vasului este de 32 cm., buza vasului profilată (lățimea de cca. 2,8 cm.) puțin înclinată spre interior prezintă un ornament format din patru linii concentrice incizate. Fundul vasului este inelar ușor adîncit spre interior și are diametrul de 16 cm. Circumferința maximă a vasului este de 110 cm. Vasul este lucrat la roată dintr-o pastă fină de culoare cărămizie. În zona de maximă extindere a diametrului, corpul vasului este ornamentat cu o linie incizată care separă două șiruri de ornamente semicirculare incizate cu înălțimea de cca. 2 cm., ce formează două cordoane trasate cu același vîrf aplatizat în pasta crudă. Întreg corpul vasului prezintă urme de la vopseala (*firnis*-ul) de nuanțe maroniu roșiatice care acoperea inițial vasul.

Pe linia de curbură a umărului și chiar sub buza vasului apar cîte două șiruri de alveole incizate oblic cu un vîrf mai gros care formează un fel de ornament circular delimitînd practic gîtul vasului pe care sînt aplicate în relief figurinele umane și șerpii.

Cele trei torți ale vasului nu sînt dispuse simetric pe vas, spațiile dintre ele fiind inegale, două sînt situate mai aproape una de alta, spațiul fiind proporțional mai mic. Distanța mai mare dintre celelalte două torți sugerează importanța deosebită a reprezentărilor situate în aceste spații.

Pe vas sînt reprezentați trei șerpi ale căror corpuri sînt amplasate între ornamentul circular și primul șir de alveole incizate. Fiecare șarpe avea aproximativ aceeași lungime și corpul său dispus sinusoidal pornește aproximativ de la baza fiecărei torți spre dreapta urcînd apoi pe toarta următoare. Corpul șarpelui, reprezentat în meandre dînd impresia de mișcare, urcă pe toartă iar capul îl are chiar pe baza vasului spre interior, dînd impresia că „mușcă” buza vasului. Solzii de pe corpul șarpelui sînt redați schematic prin alveole adîncite dispuse din loc în loc pînă la capătul reptilei, căreia îi sînt redată foarte clar ochii și botul. Plasa VII—VIII.

Fiecare interval de pe gîtul vasului situat între cele trei torți este delimitat de restul vasului printr-un brîu alveolat realizat în relief care încadrează fiecare grup de reprezentări.

Gruparea centrală care dă caracterul vasului reprezintă două personaje umane situate între cele două torți mai depărtate pe gîtul vasului. În stînga și în dreapta celor două personaje apar reprezentate în relief frunze de viță-de-vie și ciorchini de struguri. Cele două figurine reprezintă un cuplu format dintr-un personaj masculin și în dreapta lui un personaj feminin. Plasa I. Personajului masculin, îi lipsește capul. Figurinele au fost lucrate în relief dintr-o bucată de lut probabil

⁸ Întreg materialul ceramic de pe terasa sanctuarelor urmează să fie prelucrat sub forma unui catalog.

⁹ Prebat laboratorului de restaurare s-a reușit lipirea și reconstituirea întregului vas, lipsind doar puține fragmente din vas, porțiuni care nu au importanță deosebită pentru analiza semnificației întregului vas, M.I.A.Z. Nr. inv. CC. 868/1980.

presat într-un tipar și aplicate (lipite) apoi pe corpul vasului înainte de ardere. În același mod au fost realizate și frunzele de viță-de-vie și ciorchinii de struguri, unele din ele căzind, rămânând doar locul pe care se observă urma vechii forme a frunzei sau a ciorchinului. Înălțimea figurinelor este de cca. 10,5 cm. Observind poziția alăturată a celor două personaje care cu mina dreaptă și respectiv cu mina stângă se sprijină una de alta, recunoaștem în aceste personaje reprezentarea zeilor Liber și Libera¹⁰ încadrați într-un peisaj care cuprinde reprezentarea viței-de-vie și a ciorchinilor de struguri. Zeul Liber Pater apare într-o poziție relaxată cu piciorul stâng puțin îndoit, are bustul gol, doar pe umărul stâng pare să coboare un veșmînt (blana de panteră) care acoperă și brațul stâng, căruia i se vede doar palma, care ține în ea un vas mic. Partea de jos a corpului apare acoperită cu un veșmînt care cade peste picioare, fiind susținut de un fel de *cingulum*, ce pare să treacă și peste brațul stâng. Brațul drept, slab reprezentat, apare sprijinit pe umerii zeiței Libera care este înfățișată cu partea superioară a corpului nud, piciorul drept într-o poziție relaxată și brațul stâng sprijinindu-se de zeul Liber, iar brațul drept lipit pe lingă corp ține în mînă un vas mic, o *patera* (?)¹¹. Partea de jos a corpului este acoperită de o *palla*¹² înnodată la mijloc care cade în falduri acoperind picioarele. Capul zeiței bine proporționat este redat schematic, putînd să i se distingă părul ales cu cărare la mijloc și adunat într-un coc la spate. În dreapta zeiței Libera este reprezentat în relief un ciorchine de strugure, observîndu-se și urma unei frunze de viță-de-vie, care a fost aplicată pe gîtul vasului dar care nu s-a mai păstrat. În stînga zeului Liber Pater se văd urmele unde fusese aplicat un grupaj format din vrejuri de viță cu doi ciorchini de struguri și două frunze de viță-de-vie care nu s-a mai păstrat. Această scenă prin dispunerea și bogăția reprezentării formează scena principală a vasului. Plansa IV.

Celălalt spațiu, situat între torțile vasului aflate la stînga scenei ce reprezintă pe Liber și Libera, apare ornamentat cu o figurină singulară situată între doi ciorchini de struguri. Plansa II; V. Figurina cu înălțimea de 10,2 cm., apare mai schematic realizată și prezintă un personaj masculin cu brațul drept dus la cap iar brațul stâng adus la piept ținînd în mînă un vas — *cantharus*¹³ (?). De la piept în jos corpul pare îmbrăcat într-o blană de animal, striurile realizate în pasta crudă dînd impresia unei piei de capră. Personajului îi este reprezentat schematizat sexul (masculin); același păr (?) de capră pare să acopere și picioarele redade foarte schematic. Pe fața personajului nu sînt redade particularitățile anatomice, distingîndu-se doar nasul puternic profilat; după lățimea feței se pare că personajul are barbă tunsă scurt, iar părul, nu deosebit de bogat, este pieptănat lateral spre spate. De o parte și de alta a personajului apar reprezentați în relief cîte un ciorchine de strugure și cîte o frunză de viță-de-vie¹⁴.

Luînd în considerare faptul că personajul este redat cu corpul parțial acoperit cu o blană de capră, flancat de frunze de viță-de-vie și ciorchini de struguri, identificăm acest personaj cu zeul Pan¹⁵, care apare reprezentat în general ca făcînd parte din *thiasos*-ul dionisiac¹⁶, un acolit al zeului Liber Pater. Merită amintit aici un amănunt nu lipsit de semnificație; întreg spațiul dintre torțile în

¹⁰ V. A. Bruhl, *Liber pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*, Paris, 1953; Roscher, *LexMyth*, II, col. 2021 și urm.; F. Altheim, *A history of roman religion*, London, 1938; Pottier, în *DA*, s.v. Bacchus și Libera; *RE*, XIII, p. 68—76, s.v. Liber pater; A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 211—239; C. Pop, Z. Milea, în *ActaMN*, 3, 1965, p. 195—208; C. Pop, în *Apulum*, 6, 1967, p. 169—181.

¹¹ *DA*, IV, p. 341.

¹² *DA*, IV, p. 285 sq.

¹³ *DA*, I, p. 893 sq.

¹⁴ În partea stîngă a personajului, imediat de lingă ciorchinele de strugure, lipsește o porțiune din gîtul vasului și din partea superioară a torții, zonă înțregită cu gips.

¹⁵ F. Brommer, *RE*, s.v. Pan; R. Herbig, *Pan, der griechische Bocksgot*, Frankfurt am Main, 1949; H. Sichterman, în *Enciclopedia dell'arte classica et orientale*, s.v. Pan, p. 920.

¹⁶ *DA*, V, p. 257 sqq.

care apare Pan și ciorchinii de struguri este delimitat de restul vasului printr-un briu alveolat dispus în relief. În partea de jos acest briu are un traseu sinusoidal formînd două meandre în dispunere de o parte și de alta a picioarelor zeului. În afara acestui briu aplicat, în zonele rămase libere formate de cele două meandre apar realizate prin imprimare, (ștampilare) trei ornamente (?) care reprezintă stilizat un spic de grîu. Se observă foarte clar că aceste reprezentări au o importanță deosebită cu rol concret în întreaga scenă, ele fiind dispuse în spațiile libere clar aranjate în acest scop în dispunerea briului alveolar și a corpului șarpelui în această zonă (pl. VII). Reprezentarea celor trei spine de grîu doar în această scenă, ele ne mai apărînd pe restul scenelor, ne face să credem că personajul identificat cu zeul Pan din această ipostază reprezintă o zeitate cu atribuțiuni mai complexe legată de cultul agrar al fertilității. Oricum Pan este un ocrotitor al ogoarelor fiind un zeu campestru¹⁷.

În spațiul cel mai restrîns situat între cele două torți ale vasului dispuse mai aproape una de alta, într-un chenar încadrat de un briu alveolat în relief este situat un personaj care poate fi identificat cu un Silen¹⁸ bătrîn, (Planșa III, VI) acolit nelipsit din *thiasos*-ul dionisiac. Personajul are capul diform disproporționat mai mare, cu urechile mari, țeasta pleșuvă, nasul lat, ochii mari, gura pungă, barba mare țepoasă și corpul diform iar în mina stîngă ține *pedum*-ul¹⁹ încovoiat căruia îi lipsește partea superioară. În mina dreaptă schematic redată dusă spre barbă, pare că ținea un vas (*cantharus*) care astăzi lipsește. În dreapta bătrînului Silen apare reprezentată o frunză trilobată și un ciorchine (?) mic de strugure format doar din cinci boabe ce par în dispunere mai degrabă o floare deschisă. Același tip de ciorchine (?) mic sau floare cu frunză, apare cîte una de o parte și de alta deasupra capului pleșuv. Dacă aceste reprezentări ilustrează flori, sau ciorchini de struguri realizați mai mici, datorită spațiului mic rămas, este greu de stabilit, avînd în vedere și condițiile slabe în care s-au păstrat pînă acum.

Vasul, prin dimensiunile mari pe care le are, prin prezența șerpilor care urcă pe toate cele trei torți și prin prezența scenelor de cult bacchic, este un vas special lucrat și utilizat în timpul ceremoniilor ce aveau loc cu ocazia adorării zeului Liber Pater. Scena principală ce îi reprezintă pe Liber și Libera-Ariadna²⁰ precum și prezența acoliților lor Pan și a bătrînului *Silenus* — nelipsiții participanți la cortegiul bacchic — ilustrează credem foarte clar apartenența acestui vas cultului lui Liber Pater. Descoperit în imediata apropiere a templului lui Liber Pater de pe terasa sanctuarelor de la Porolissum, într-o groapă rituală care aparține aceluiași nivel de locuire și de datare ca și templul lui Liber Pater²¹, vasul decorat cu șerpi și reprezentări dionisiace constituie un unicat între descoperirile de același timp făcute pînă în prezent în Dacia romană²².

Analizînd tipul de vas, pasta cărămizie din care este lucrat precum și condițiile stratigrafice clare care plasează groapa rituală în sec. II e.n., coroborînd aceste date cu fazele de construcție ale templului lui Liber Pater, vasul poate fi datat în prima jumătate a sec. II e.n.

¹⁷ Vezi nota nr. 15.

¹⁸ G. Nicole, *Satyri, Sileni*, în *DA*, IV, p. 1090 sqq.

¹⁹ *DA*, IV, p. 368.

²⁰ Seminuditatea zeiței și unica piesă vestimentară *palla*, lungă ce coboară pînă la pămînt, răsfrîntă și innodată în față ale cărei capete atîrnă în jos, cu analogii pe o tăbliță votivă de la Turda (*ActaMN*, 2, 1965, p. 197, fig. 1) și într-un grup statuar de la Apulum (*Apulum*, 6, 1967, p. 173, fig. 4), par să o identifice cu Ariadna, personaj în strînsă legătură mitologică cu Dionysos—Bacchus, iar în cultul oficial roman cunoscută sub numele de Libera (vezi și *DA*, I, p. 420—421 și 612—613).

²¹ Pentru identificarea templului lui Liber pater și problemele legate de datarea lui vezi Al. V. Matei, în *ActaMP*, 4, 1980, p. 92—95.

²² Fragmentele unui vas parțial asemănător au apărut la Barboși vezi: S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Iași, 1981, p. 202 sqq., pl. 25.

Prin caracterul său și prin ornamentația folosită, vasul prezintă o importanță deosebită pentru studiul categoriei ceramice — vasele decorate cu șerpi —. Până în prezent au fost descoperite puține vase întregi²³ decorate cu șerpi în relief, în schimb în Dacia au apărut numeroase fragmente de la acest tip de vas²⁴, dovedind larga lor răspândire atât în mediul rural cât și în cel urban.

Preluând discuțiile din literatura de specialitate care se referă la atribuirea acestui tip de vas unor culte orientale în Imperiul Roman unde opiniile sînt împărțite între atribuirea lor zeului Mithra²⁵ și Sabasius²⁶, pentru Dacia opiniile converg în atribuirea acestor vase cultului lui Mithra²⁷. Apariția unor fragmente de vase decorate cu șerpi care au aplicate pe pereți și alte reprezentări²⁸ care nu toate converg în atribuirea lor cultului lui Mithra, precum și descoperirea lor în locuri care nu pot avea nici o legătură cu Mithra, aduc date importante care pot contribui la clarificarea întregii problematice privind atribuirea acestui tip de vas. Apariția pe vasele decorate cu șerpi a unor reprezentări care nu au nici o legătură cu cultul lui Mithra sau Sabasios nu permit atribuirea în totalitate a acestor vase doar acestor zei²⁹. Doar un studiu atent asupra condițiilor de descoperire, a mediului religios din localitatea respectivă, cu coroborarea lor și confruntarea acestora cu alte date, ar putea să contribuie la găsirea unor soluții satisfăcătoare pentru întrebările care se pun în legătură cu vasele decorate cu șerpi, mai întii în cazul celor aflate în Dacia și prin aceasta pe plan general³⁰.

Apariția la Porolissum în nivelul arheologic corespunzător templului lui Liber Pater a unor fragmente de la vase decorate cu șerpi precum și a vasului prezentat mai sus, descoperit într-o groapă rituală ce aparține aceluiași nivel, aduce date clare care permit atribuirea acestui

²³ *Lechința de Mureș* — E. Benninger, *Manus*, 30, 1938, p. 124, fig. 2. *Turda-Civiltă română în România*, Roma, 1970, H. 29, pl. 67. *Cristești* — A. Zrinyi în *St. Mat.*, Tg. Mureș, 2, 1967, p. 70.

²⁴ D. Alicu, în *Latomus*, XXXIX, 3, 1980, p. 719 și 721.

²⁵ Fr. Cumont, *MMM*, II, 1896, p. 354—358; F. Swoboda, în *Öster. Jahreshefte*, XXX, 1937, p. 3; T. Ulbert, în *Bayer Vorgeschichtsblätter*, 28, 1963, p. 65.

²⁶ F. Drexel, în *ORL*, VI, nr. 66, p. 94; F. Stähelin, *Die Schweiz in romischen Zeit*, 1948, p. 522.

²⁷ Atribuirea vaselor decorate cu șerpi a stat în atenția și a specialiștilor de la noi din țară: G. Popilian și E. Bordea, în *SCIV*, 24, 2, 1973, p. 239—259; A. Zrinyi, în *St. Mat. Tg. Mureș*, 1967, p. 70; D. Benea, în *Drobeta*, 1976, p. 56, sqq. și D. Alicu, în *Latomus*, XXXIX, 3, 1980, p. 717—725.

²⁸ *Drobeta* — vezi D. Benea, *op. cit.*, p. 57, unde apar reprezentări: un taur, strugure, bradul și cocoșul împreună cu șerpii atribuindu-le zeului Men; *Drobeta* — medalion ceramic aplicat pe un vas identificat cu zeul Pan care are în mîna dreaptă șarpele, vezi D. Benea, *op. cit.*, p. 59; *Romula* — figură grotescă pe un fragment pe care apare și un fragment din capul unui șarpe; G. Popilian și E. Bordea, *op. cit.*, p. 240; *Drobeta* — imaginea lui Mithra (?) împreună cu șerpi (apar pe fragmente dispartate); *Cristești* — capul unui taur împreună cu șerpi în relief pe tortile vasului, A. Zrinyi, *op. cit.*, p. 70; *Barboși* — mai multe fragmente pe care apar capul Liberei-Ariadna, capul unui șarpe și un picior a lui Pan: S. Sanie, *op. cit.*, pl. 25 și șerpii care încadrează toate reprezentările urcînd pe buza vasului.

²⁹ Vezi fragmentele de la *Drobeta* cu reprezentări atribuite lui Men și Pan și cele de la *Barboși* care sînt clar atribuite cultului dionisiac.

³⁰ G. Popilian și E. Bordea, *op. cit.*, p. 249.

tip de vas cultului zeului Liber Pater. Desigur nu putem generaliza și atribui toate vasele decorate cu șerpi doar cultului lui Liber Pater, mai ales acelea care au ca reprezentări elemente care atestă clar alți zei, ele trebuie privite ca atare și atribuite potrivit particularităților respective și mai ales în strinsă legătură cu condițiile descoperirii. Simbolul șarpelui care apare pe toate aceste vase, este singurul element care este comun și interpretarea prezenței lui atît pe vasele mithriace cît și pe cele dionisiace trebuie legată direct de semnificația sa apotropaică, poate și aceea de păzitor al izvorului sfînt³¹.

Cunoscînd larga răsîndire a cultului dionisiac în Dacia romană³² și în lumina vasului cu reprezentări dionisiace decorat cu șerpi descoperit la Porolissum, care permite atribuirii acestui cult și a numeroaselor fragmente de vase decorate cu șerpi din Dacia romană, amintim posibilitatea că acest motiv al șarpelui să aparțină tradițiilor dacice mai vechi³³ preluate sincretic de religiile noi ale Daciei romane.

ALEXANDRU V. MATEI

AN EARTHEN CRATEROS DECORATED WITH SNAKES DISCOVERED AT POROLISSUM

(Summary)

During the 1980 excavations at Porolissum (Moigrad; Sălaj county; Romania), in the province of Dacia Porolissensis, the fragments of a crateros were discovered on the so called "temples' area" in the roman town.

They were found in a pit used for disposing of the remains of the sacrifices, near the temple of Liber Pater (building N 2) dated in the 2nd century. The crateros was 42 cm high; the diameter of the mouth 32 cm; that of the bottom 14 cm; the maximum diameter 37 cm.

It has three handles. On each of them a snake "biting" the rim of the vessel is represented. Under the rim, in the space between the handles, are represented: Liber and Libera (flanked by vine leaves), Pan and Silenos.

The discovery of the crateros at Porolissum reopens the question of the significance and use of the snake decorated vessels. They were thought to be exclusively connected with the cults of Mithras and Sabasios. As the crateros of Porolissum is certainly connected with the cult of Liber Pater, we must conclude that the snake decorated vessels were used for the cult of several different gods and, in this respect, one has to take into consideration the discovery conditions and the religious milieu where the vessel was discovered.

(English by EMILIA GUDEA)

³¹ T. Ulbert, *op. cit.*, p. 65.

³² Vezi nota 10, cu referiri la descoperirile din Dacia romană.

³³ C. Daicoviciu în *AISC*, III, 1936—1940, p. 268.